

31 Mart'ın Baş Hâkimi
Hurşit Paşa
(1854, Kafkasya - 1934, İstanbul)

Hurşid Pasha, President of Divan-i Harb-i Örfî
(Military Commission) on 31st March

Hakan ÖZLEN

Özet

Sultan II. Abdülhamid devrinin kapanmasına yol açan “31 Mart Olayı” yakın tarihin en önemli hadiselerindendir. Bu olayda adı geçen şahsiyetlerin incelenmesi hadisenin daha doğru anlaşılması açısından önem kazanmaktadır. Bu kısa biyografide 31 Mart Olayı'nın üst düzey tanıklarından olan ve Divân-ı Harb-i Örfî riyasetine getirilen Hurşid Paşa tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 31 Mart Olayı, Hurşit Paşa, Şeriat, Meşrutiyet

---

Abstract

The "31st March Incident" that led to the end of the era of Sultan II. Abdulhamid is one of the most important events in recent history. The examination of the persons mentioned in this incident is important for a better understanding of the it. In this short biography, Hurşid Pasha, one of the high-level witnesses of the 31st March Incident and who was appointed as the President of the Divanı Harb-i Örfî (Military Commission) is introduced.

Keywords: 31st March Incident, Hurşit Pasha, Constitutional Monarchy

Sultan II. Abdülhamid devrinin kapanmasına yol açan “31 Mart Vak’ası” ve diğer inkişaf eden gayritabii hallerin üst düzey tanıklarından olan ve Divân-ı Harb-i Örfî riyasetine getirilen Hurşid Paşa’yı tanımak pek önemlidir. Tarihçilerin ekseriyetine göre II. Meşrutiyet döneminin en mühim travmalarından biri, belki de birincisi, 31 Mart Vak’asıdır ve bu vak’a meşrutiyet ruhunu zehirleyen önemli bir olay ve önemli bir olgudur. Nitekim II. Meşrutiyetin ilânı akabinde meşrutî idare algılarındaki farklılıkların da etkisiyle ülke hızlı bir şekilde askerî bir ayaklanmaya sürüklenmiştir. Bu ayaklanma Hareket Ordusu tarafından bastırılmış; neticesinde II. Abdülhamid tahtan indirilmiş; ayaklanmanın mürettep ve müşevviki olduğu iddiasıyla pek çok kişi idâm, kürek, kalebent, sürgün ve hapis gibi cezalara çarptırılmıştır.⁽¹⁾

“Hurşid Paşa, 1854 senesinde Kafkasya’da dünyaya gelmiştir. Kendisi Çerkez asıllıdır. 16 Aralık 1904 tarihinde Paşa’nın Trablusgarp Fırka-i Askerîyesi’ne mensup 30. Liva (sancak) Kumandanlığı’na tayin edildiği Osmanlı arşivindeki bir belgeye istinat edilmektedir. Osmanlı arşivi belgeleri ve resmî gazete Takvim-i Vekayî’ye dayanarak biliyoruz ki 2 Ağustos 1919’da Hurşid Paşa, Damat Ferit Paşa (1853-1923) Hükûmeti döneminde Sultan Vahideddin’in irade-i seniyyesi (padişah emri) mucibince Harbiye Nezareti’nde teşkil olunan Şûrâ-yı Askerî’nin müntehib azâlığına tayin edilmiştir. Paşa’nın hayatı hakkında bulanık dönem 1909 öncesidir.”⁽²⁾ 1909 öncesinde hakkında konuşmak için yeterli bilgi ve belgeye sahip olmadığını belirtmek isteriz. Bu yüzden bizce 31 Mart hadisesi ile ünlü “Hurşid Paşa” ismi 1909 öncesi için daha çok 31 Mart ve olayı ile zikredilmeyi hak etmektedir. “Hurşid Paşa, hem Tasfiye-i Rütbe-i Askerîye Komisyonu azâsı hem de Harbiye Nezareti Topçu Dairesi Reisliği vazifesinde iken 4 Mart 1909 tarihinde, Sultan II. Abdülhamid’in irade-i seniyyesi mucibince Tophane Nazırlığı’na tayin edilmiştir. Paşa bu vazifesini yürütürken meşrutiyet için bir travma olarak değerlendirilebilecek 31 Mart Vak’ası ortaya çıkmıştır.”⁽³⁾ Paşa vak’a çıktığında Tophane Nâzırı’dır. Vak’a devam ederken Heyet-i Nasiha reisidir. Vak’a bastırıldıktan sonra da “İdare-i Örfîyye” ilânı neticesinde teşkil olunan Divân-ı Harb-i Örfî’nin reisidir.

Avcı taburlarının, zâbitlerini hapsederek başlattıkları isyanın (31 Mart Vak’ası) kısa sürede İstanbul’da yayılması üzerine vak’ayı bastırmak için II. ve III. Ordulardan teşkil olunan Hareket Ordusu, İstanbul üzerine yürümüştür. Hareket Ordusu’nun İstanbul üzerine yürümesi hükûmeti rahatsız etmiş ve ordunun İstanbul’a geliş sebebinin tahkik etmek ve askerlerin İstanbul’a girişini engellemek için Tophane Nâzırı Hurşid Paşa riyasetinde bir Heyet-i Nasiha oluşturulmuş ve heyet, aynı gece hareket

*Avcı taburlarının,
zâbitlerini
hapsederek
başlattıkları
isyanın (31 Mart
Vak’ası) kısa
sürede İstanbul’da
yayılması üzerine
vak’ayı bastırmak
için II. ve III.
Ordulardan
teşkil olunan
Hareket Ordusu,
İstanbul üzerine
yürümüştür.*

1 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları, s. 9

2 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları, s. 11, 12

3 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 16, 17

*Divân-ı
Harb-i Örfî
ise, askerî ceza
mahkemelerinin
Osmanlı
dönemindeki genel
adıdır.*

ederek Hadımköyü'ne vasil olmuştur. Heyet, burada vazifesini icra ederken Meclis-i Vükelâ'ya da izah vermiştir. Bu izaha göre, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi hasmane bir niyete müstenit değildir. Amaçları ise Kanun-ı Esasi ve meşrutiyeti muhataradan kurtarmaktır. Bu izahta ayrıca, bu kuvvetlerin geri dönmelerinin mümkün olmadığından bahsedilerek Hareket Ordusu'ndan istifade edilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Nihayetinde Hurşid Paşa riyasetindeki heyet, Hareket Ordusu'nun öncü kuvvetleri ile görüşmeler yapmış fakat bu öncü kuvvetlerin geri dönmelerine muvafak olunamamıştır.⁽⁴⁾

“31 Mart Vak'ası bastırılıp İstanbul Hareket Ordusu'nun kontrolüne geçince Mahmut Şevket Paşa tarafından 25 Nisan 1909'da; İstanbul, Bilâd-ı Selase, Çatalca, İzmit, Adalar, Kartal, Gebze, Beykoz ve Çekmece kazalarında “İdare-i Örfiyye” ilân edilmesi kararlaştırılmıştır. Mahmut Şevket Paşa, “İdare-i Örfiyye” ilânının yanında “İdare-i Örfiyye” mucibince teşkil olunacak “Divan-ı Harb-i Örfî” reisliğine de Tophane Nazırı Hurşid Paşa'yı teklif etmiştir. Aynı gün “İdare-i Örfiyye” ilânı ve Hurşid Paşa'nın “Divân-ı Harb-i Örfî” reisliği Sultan II. Abdulhamid tarafından tasdik edilmiştir.”⁽⁵⁾

“Divan-ı Harb-i Örfî” nedir ve nasıl bir yapıyı haizdir? Osmanlı döneminde, askerî idareye “ehl-i örf” denilirdi. Örf, asker demektir. Örfî idare, askerî yönetim anlamındadır. Osmanlı memleketlerinde çıkan isyanlar ve iç karışıklık dönemlerinde zaman zaman örfî idare uygulamasına başvurulmuştur. Divân-ı Harb-i Örfî ise, askerî ceza mahkemelerinin Osmanlı dönemindeki genel adıdır. Askerî bir mahkeme olmasına rağmen bu mahkemelerde sivillerin yargılandığı da olmuştur. Divân-ı Harb-i Örfî'nin iki alt komisyonu vardır:⁽⁶⁾

a) Tutuklunun ilk sorgusunu yapan Tahkik Heyeti'dir. Tahkik Heyeti'nin sorgusundan sonra gerek görülürse tutuklu mahkemeye çıkarılır.

b) İkincisi, Tetkik Komisyonu'dur. Bu Komisyon ise tutuklunun suçunu araştırarak sabitleştirir.

31 Mart hadisesinden sonra Divân-ı Harbe sevk edilen Bediüzzaman da önce Tahkik Heyeti'nde sorgulanmış, sonra yargılanmak üzere mahkemeye çıkarılmıştır. Bediüzzaman, 31 Mart Vak'ası'ndan sonra çıkarıldığı askerî mahkemede Hurşid Paşa'nın:

“Sen de şeriatı istemişsin?” sorusuna şöyle cevap vermişti:

“Şeriatın bir hakikatine bin ruhum olsa feda etmeye hazırım. Zira şeriat, sebeb-i saadet ve adalet-i mahz ve fazilettir. Fakat ihtilâlcilerin isteyişi gibi değil.”

4 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 16, 17
5 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 17, 18
6 Atilla Yılmaz, Divân-ı Harb-i Örfî Savunması, Yeni Asya Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, Mayıs 2013 s. 17

Şeriatı istemek suç olmadığını Hurşid Paşa da bilmektedir. Zira Şeriat esaslarının hükümferma olduğu Osmanlı Devleti'nde "sende şeriat istemişsin" diyerek birisini yargılamak mümkün değildir. Hurşid Paşa, ayaklanmaların "şeriat isteriz" söylemini ile eylemini birbiriyle bağdaşlamadığının farkındalığı ile bu soruyu muhataplarına yönelttiği vâzihan meydandadır. Hurşid Paşa'nın dine karşı bir soğukluğu olmadığı gibi dindar bir kimliği haiz olduğu da kaynaklarda belirtilmektedir. Hurşid Paşa, "31 Mart 1325 İhtilâl'inin Tarihçesi" adlı eserinin "Muhâkemelerden Muktebes Fıkralar 'Şeriat İsteriz' bölümünde sarf ettiği ifadeler mezkûr açıklamalarımızı teyit etmektedir: "Asâkir-i âsiye (isyan eden askerler) ve onların harekât-ı bâğiyanelerine (haddi aşarcasına hareketler) memnuniyet ve meserretle (memnun ve sevinçle) iştirak eden müfsitler ve ahmaklar 'Şeriat isteriz' diyorlardı. Bu şeriat isteyenler; sokaklarda nâzırlara ve zâbitlere kurşun atıyorlardı ve atanları teşçi' ve takdis ediyorlardı. Şeriat ve kavânin (kanunlar) hilâfındaki hareketleri bu derece-i cinâyâta varan bu adamların 'Şeriat isteriz' demelerinin hiçbir manası yoktu. Zaten Osmanlı hükûmetinde mâzide vukû'a gelmiş bulunan emsâl ihtilâllerde dahî dâima din perdesi isti'mâl olunmuştur."⁽⁷⁾

Hurşid Paşa'nın "31 Mart 1325 İhtilâl'i'nin Tarihçesi" adlı eserinde 31 Mart Vak'ası'nda her bir sınıfın ihtilâle yaklaşımları ele alınmıştır:⁽⁸⁾

1. İhtilâlciler Askerler

"31 Mart 1325 Salı günü ikindiye doğru tekâmîl (bütün) İstanbul kıtaât-ı askeriyesine(askerî kıt'alarına) sirâyet ettirilmiştir. Külliyyetli askerlerin Sultanahmet Meydanı'nda tecemmu' ettiği (toplandığı) ve sokakta silah istimaliyle (kullanılmasıyla) vükelâdan (bakanlardan) Nazım Paşa'yı ve mebûsândan Emir Aslan Bey'i vurdukları ve Bahriye Nazırı Rıza Paşa'yı yaralamış oldukları anlaşıldı.

1 Nisan 1325 (14 Nisan 1909) Çarşamba günü erkenden yine Tophâne'ye vardım. Artık sokaklarda zâbitsiz, müsella (silahlı) ve cephâne asker cemiyetleri akın akın öteye beriye gidip geliyorlardı. Asker cemiyetleri diyorum; çünkü bunlar, bölük ve tabur ve alay şeklinde değillerdi.

"Ahvâl-i rûhiyeleri ziyâde teheyyüç etmiş (çoşmuş) olanları gazûbâne (öfkeli, hiddetli) davranıyorlardı. Bunların gazab ve şiddetleri, en ziyâde kendi zâbitleri aleyhine ve bilhassa mekteplilere müteveccih idi. Ötede beride zâbitâmî kurşunla öldürüyorlardı. Salı akşamı ve hususiyle müteâkibi günlerde âsî askerler kışla ve depolarda bulunan eslihayı (silahları) elde etmişler ve kıtaât-ı askeriyeye nezdinde bulunup ellerine geçirdikleri cephane ile sokaklarda ve meydanlarda mütemadiyen ateş ediyorlar idi.

Zira Şeriat esaslarının hükümferma olduğu Osmanlı Devleti'nde "sende şeriat istemişsin" diyerek birisini yargılamak mümkün değildir.

7 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 136

8 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 88-96

“Alaylı ümera ve zâbitân isyân-ı askerîden pek memnun idiler. Ve bunlardan bir takımı kendi kendilerine âsi askerlere iltihâkla kumanda deruhte etmiş idiler.”

İstanbul'daki bu askerlerin ihtilâli zamanında Çatalca'dan ve Edirne'den dahî askerler gelerek Sultan Hamid'e ta'zimâtta (hürmetlerde) bulunuyorlardı. 'Pâdişâhımızı, babamızı göreceğiz', diyorlardı.”

2. Kumanda Heyeti

“Şurası muhakkaktır ki meşrutiyet neşesiyle ve daha doğrusu sarhoşluğuyla şımarıklıklarda bulunmuş ve silah-endâzlara karşı zâbitlik vazifelerini i'tidal (ölçülülük) dairesinde ifâ etmemiş ve efrâdın baştan çıkmalarına sebep olmuş bulunan kumanda heyeti ve bilhassa zâbitân⁽⁹⁾, ihtilâl-i askerî esnasında hiçbir metânet ve mukâvemet (direniş) gösterememiştir. Ümerâ ve kumandalar da tedâbir-i münasibede bulunamamışlardır.”

3. Alaylı Zâbitan

“Alaylı ümera ve zâbitân isyân-ı askerîden pek memnun idiler. Ve bunlardan bir takımı kendi kendilerine âsi askerlere iltihâkla kumanda deruhte etmiş idiler.”

4. Heyet-i Hükûmet

“Vükelâdan (Bakanlardan) olan zevât da şuraya buraya savuşmuş ve saklanmakla canlarını kurtarmak kaydına düşmüşlerdir.”

5. Mebûsân ve Ayân

“Mebûsândan ve ayândan olan zevât da tebdil-i kıyafetle savuşular, saklandılar.”

6. İttihâdçılar ve Kulüpler

“İttihâdçılar hemen ortadan gaip oldular (kayboldular). Bol yeminler, kulüplerde sert nutuklar pek kof (içi boş) göründü. Celb-i menfaat maksadıyla Cemiyet'e dâhil olmuş ve esâsen vatan muhabbeti hissetmeyen gürûh, İttihâdçı olduklarını o kadar kavî (güçlü) red ve inkâr ediyorlardı ki bunların bu hâlleri şâyân-ı ikrâh (iğrenilecek vaziyette) idi. Kulüplere kim uğrar; bunlar metruk (terkedilmiş) kaldı.”

7. Muhâlifler

“O zamanda muhâlifler 'Ahrar' ismini alıyorlardı. Kadro hariçleri ve menfaatlerini zâyî' ederek muhâlif vaz'da (duruşta, tavırda) bulunanlar, pek yiğitçesine hemen meydana atılmış idiler. Meşrutiyetin mahvolduğuna ve kendilerinin zecrden (eziyetten) kurtulduklarına zâhib oldular (düşüncesine kapıldılar). Artık trenlerde, vapurlarda, bilcümle mecâmî'de (toplantı yerlerinde) bunların şevk ve şetareti (neşesi) pek ziyade idi. İttihâdçıların aleyhinde serbest lakırdı söylüyorlardı. Hakikaten kendilerine mukâbele

9 Askerlikte binbaşı, yarbay ve albay rütbelerindeki fermanlı subaylara “ümera”; bu rütbelere yukarıdaki rütbeleri haiz olanlara “erkan”, aşağısındaki rütbeleri haiz olanlara da “zâbitân” denilmektedir. Bkz. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın K.evi, Ankara 2017, s. 1312-1313

şöyle dursun, yan gözle bakan bile yoktu. Zaten memleketimizde âdet, kim tagallüb (zorbalık) ederse ona ser-füru etmektir (başegmekir).”

8. Ahâli

“Ahâli hakkında söz bulamıyorum. Ve ahaliden sokakta görünenleri murat ediyorum. Bunlar, meşrutiyet oldu, alkışladılar. İsyân eden askerleri de tahsîn ve alkışta kusûr etmediler. Hareket Ordusu geldi, onları da pek çok el şakırtısıyla istikbâl eylediler (karşıladılar). Bu ahâlinin içinde devletin inkırâzını (çökmesini) arzu ettiğini müteaddit (türlü türlü) ahvâliyle isbât etmiş unsurlar mevcut olmadığını kimse iddia edemez. Bunlar isyân-ı askeriden niçin memnun olmasınlar? Fakat bilhassa İslâm ahâlinin pek basit fenâlıkları göremeyerek her hâli tasvipte isti'câl etmeleri (acele etmeleri) şâyân-ı teessüftür. Artık buna, ‘hayır ve şerri tefrik edemeyecek derecede cehâlet sebep oluyor’, demekten başka bir şey denemez.”

9. Ulemâ

Ulemâdan sarıklı sınıfını murat ediyorum. Bunlardan bir haylisi isyân-ı askeriyi tasvip ettiler. Ve hatta askerlerin “Şeriat İsteriz” ta'bîr-i meşhuru sarıklı ceheleden (bilgisizlerden) gelmiş olmak iktizâ eder. Ulemâdan ve fakat sahih ulemadan olanlar isyânın ne kadar muzır (zararlı) olduğunu tamamıyla idrâk ederek imkân dâiresinde önüne geçmeye müsâraat ettilerse de (çalıştılsa da) seyl(sel) önüne duvar yapılamazdı. Bu sahih ulemadan olan zevâtтан bazıları asâkir-i âsiye tarafından tehdit bile olundular.”

Hurşit Paşa, 31 Mart Vak'ası için sonuç bağlamında şöyle bir değerlendirme yapmıştır:⁽¹⁰⁾

“Mezkûr ihtilâl (31 Mart Vak'ası) bâlâda (yukarıda) dimağsız (bilinçsiz), başsız demiş idim. Filhakika âkılâne bir ihtilâl değildi. İhtilâlin kahramanı, kumandanı, okumak, yazmak bilmez, pek basit bir Hamdi Çavuş idi. Bu çavuş dört gün kadar İstanbul'da sâhib-i hükm ve nüfuz bulundu.

Mebhûs (bahsi geçen) ihtilâl dahî tarih-i Osmanînin kaydettiği esâssız diğer emsaline müşabihdir. Bidâyetlerde zannedildiği ve rivâyet olunduğu gibi Sultan Hamid'in paralarıyla ve avenesi vâsıtalarıyla tertib edilmiş değildir. Mürettip ve müşevvikleri de Dördüncü Avcı taburunun (Selanik'ten İstanbul'a celp edilmiş olan) çavuş ve onbaşlılarıyla bir tüfekçi ustasından ve bir bölük eminden ibârettir. Bunların ahâli arasında evvelce teşekkül etmiş şerikleri bulunamamıştır. Hatta kendileri de aralarındaki kavî ve kararı birkaç gün zarfında vermişler imiş.

Bu hâlde İstanbul hükûmetini birkaç saat içinde ıskât eden bu ihtilâl niçin bu kadar çabuk muvaffak oldu? Asıl tedkik ve tahkike şâyân cihet burasıdır. Biz de en ziyâde bu ciheti meydana çıkarmak istiyoruz. Bu bahsi bilhassa câlib-i merak olması iktiza eden bu noktaya hasrediyoruz.

Mürettip ve müşevvikleri de Dördüncü Avcı taburunun (Selanik'ten İstanbul'a celp edilmiş olan) çavuş ve onbaşlılarıyla bir tüfekçi ustasından ve bir bölük eminden ibârettir.

10 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarı Yayınları s. 191-193

*Bu ihtilâle irtica’
denemez; çünkü
efrâd-ı askeriye
ne meşrutiyeti
bilirdi ne de onun
yolsuz ve hatalı
tatbikâtından
haberdâr idi.*

Bu ihtilâlin sühulet-i zuhur (kolay meydana gelmesi) ve hemen halkın ve bilhassa matbûâtın teşvikât ve takdîsâtına mazhariyeti esbâbını mâziden ve bilcümle memleket ricâl ve halkının ahvâl-i rûhiyesinden başlayarak tedkik etmelidir.

Havâsta vatan lehinde fedakârlık lehinde fedakârlık yerine menfaatperestlik avâmda cehl ve takdîrsizlik umum nâsta meşrutiyet çılgnılığı veya şaşkınlığı büyük memurlarda gevşeklik, orduda siyâsetle iştigal edilmesi ve itaat ve inzibâtın bozulması esbâb-ı asliyedendir. Şu esbâb-ı asliye memleketin her tarafında aynı hâlde olduğundan ihtilâl-i askerî takriben aynı zamanlarda İstanbul, Erzurum, Edirne ve Selanik cihetlerinde ve derecât-ı muhtelifede zuhur etmiş ve ibtidâ eylemiş idi.

Bu ihtilâle irtica’ denemez; çünkü efrâd-ı askeriye ne meşrutiyeti bilirdi ne de onun yolsuz ve hatalı tatbikâtından haberdâr idi. Ve ne de onun yolsuz usulünün îadesinden müstefit olabiliyorlardı.

Bu basit akıllı ihtilalci askerler, yalnız zâbitlerinden münfail(incinme) olmuş idiler, zâbitler ve teknil (bütün) kumanda heyeti batâeti i’riyat etmiş (ağır davranmaya alışma) olan silah-endâzları (tüfekle donatılmış piyâde eri) ziyâde talim yaptırmak, sebepsiz hırpalamak ve ahvâl-i rûhiyelerini hüsn-i idâre yerine talimin gayri zamanlarda zâbitsiz ve âmirsiz olarak kışlalarda başıboş bırakmak gibi hatalar da bulunmuşlardı. İhtilâlciler askerlere eklenen ve meşrutiyetten evvel işlerini yoluna koymuş ve meşrutiyetle menfaatlerini zâyî’ etmiş bir gürûh halk fırsattan bi’l-istifâde irticâ’ı arzu etmiş olabiliyorlar.”

Hülâsa olarak Hurşid Paşa’ya göre ihtilalin müessiri şunlardır:⁽¹¹⁾

- 1- 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) ihtilâl-i askerisinin âmil ve esbâbı o kadar çoktur ki uzaktan, yakından, doğrudan doğruya, bizzat bi’l-vâsita, dolayısıyla, bilerek bilmeyerek bu ihtilâlin zuhuruna ve zuhuruyla beraber sirâyet ve tevessü’üne(yayılmaya) hemen herkes sebep olmuş ve yardım etmiştir.
- 2- İttihâd Cemiyeti devletin teşkilât-ı sâbıkasını ihlâl etmiş ve onun yerine kâim olabilecek inzibat koyamamış olmasıyla ihtilâle esbâp hazırlamış idi.
- 3- Makâmât-ı âliyeyi işgal eden nüzzâr (bakanlar) ve büyük memurlar ve kumandanlar İttihâd Cemiyeti’ne hoş görünmek ve bu suretle elde etmiş oldukları memuriyet ve maişeti elden kaçırmamak mülâhazalarıyla vazifelerini ifâ etmiyorlar ve anarşinin tevessü’üne sebep oluyorlardı.
- 4- El-hâsıl 31 Mart İhtilâli hürriyet ve meşrutiyette ifrat edenlerin çılgnlıklarından ve inzibâtı muhafaza ve kavânini tatbikde memur olanların da takdîrsizlik, zaaf ve meskenetlerinden tevellüd etmiştir.

11 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarıncı Yayınları s. 197

Bahse konu intihap edilen ihtilalin sebepleri birden çoktur. Hurşid Paşa, ihtilal hakkında 37 tane sebep ileri sürmüştür.⁽¹²⁾ Paşa, Osmanlı Devleti'ndeki bütün sınıfları mezkûr olayda ya icraî ya da ihmali olarak iştiraklerinin olduğunu ifade etmiştir. Hurşid Paşa'nın tarihçesinde dikkate değer bir ifadeye de rastlıyoruz. Hurşid Paşa'nın "ulemâdan ve fakat sahih ulemâdan olanlar isyânın ne kadar muzır (zararlı) olduğunu tamamıyla idrâk ederek imkân dairesinde önüne geçmeye müsâraat ettilerse de(çalıştılsa da) seyl(sel) önüne duvar yapılamazdı"⁽¹³⁾ tespiti önem arz etmektedir.

Hiç şüphe yok ki o sahih ulemâlardan birisi de Bediüzzaman idi. Zira Hurşid Paşa tarafından Divân-ı Harb-i Örfî'de mürâfaa edilen Bediüzzaman yapmış olduğu müdafaa neticesinde söz konusu ihtilalle ilişkisi olmadığı anlaşılmış olup beraat edilmiştir.

Hurşid Paşa: "Sen de şeriati istemişsin?"

Bediüzzaman: "Şeriâtın bir hakikatine bin ruhum olsa feda etmeye hazırım. Zira şeriât, sebab-i saadet ve adalet-i mahz ve fazilettir. Fakat ihtilâlcilerin isteyişi gibi değil."

Hurşid Paşa: "İttihad-ı Muhammedi'ye dâhil misin?"

Bediüzzaman: "Maaliftihar... En küçük efradındanım; fakat benim tarif ettiğim vecihle..."⁽¹⁴⁾

Bediüzzaman tarafından verilen cevapların Hurşid Paşa'yı etkilemiş olması kuvvetle muhtemeldir. "İhtilalcilerin isteyişi gibi değil", "fakat benim tarif ettiğim vecihle" can alıcı iki ifade olarak görmek lazımdır.

Hurşid Paşa'nın şeriâtın ne manaya geldiğini çok iyi bildiği kesindir. Paşa'nın aklına kestiremediği husus "şeriât isteriz" diyenlerin şeriata bütün olarak aykırı eylemlerde bulunma halleridir. Zira Hurşid Paşa, olayla ilgili bir hatırasını şu şekilde naklediyor:

"İhtilâl-i askerinin dördüncü ve Nisan-ı rûminin üçüncü (16 Nisan 1909) Cuma günü Cuma Selamlığı Yıldız Sarayı kapısı önündeki Hamidiye Camii'nde icrâ kılınacağından ben de selamlığa gitmek üzere Haydarpaşa'dan Beşiktaş'a işleyen küçük bir Şirket-i Hayriye vapuruna râkip olmuştum (binmiştim). Erkân ve ümeradan ve sunûf-ı muhtelifeden (çeşitli sınıflardan) zevât vardı. Ricâl-i askeriyeden bir zât, kamarada (gemi odası), pek ziyade beşüş (şen) olarak isyân-ı askeri hakkında 'pek iyi oldu' meâlinde idâre-i kelam ediyordu (hoşa gidecek şekilde söylüyordu) ve etrafta bulunan ümerâ da şu suret-i telâkkiden münfailâne (incinerek) sükût etmekte idiler. Ben de devletin inhilâlîne (dağılmasına) sebep olabilecek derecede vahim gördüğüm isyan-ı askerinin böyle alenen tahsin (takdir) ve tasvip olduğuna tahammül edemeyerek 'askerler zâbitlerini öldürüyorlar'

12 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 193-197

13 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 96

14 Bediüzzaman Said Nursî, Divan-ı Harb-i Örfî, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, Eylül, 2016, s. 38,

*Bahse konu
intihap edilen
ihtilalin sebepleri
birden çoktur.
Hurşid Paşa,
ihtilal hakkında
37 tane sebep ileri
sürmüştür.*

Bu cemiyet bir de
'Volkan' isminde
gazete çıkarmış
birkaç nüshasını
okuduğum zaman
tedehhüşüm
ziyadeleşti.

bunu nasıl tasvip ediyorsunuz' zemininde mukabele etmem üzerine 'o sonradan düzelir' dedi."⁽¹⁵⁾

Hurşid Paşa'yı tedirgin eden ikinci bir vakıa da İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'yle ilgili hadiselerdir. Hurşid Paşa cemiyetle alakalı tedirginliğini şöylece ifade etmektedir:

"Bu nâmla (İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti) bir cemiyet teşekkül etmiş olduğunu işittiğim zaman tedehhüş ettiğimi (korkuya kapıldığımı) itirâf ederim. Bir İslâm cemiyetine iştirak etmemek nasıl olur. Görüştüğüm bazı ehîbbânın (dostlar) dahî aynı telakkide bulduklarını anlamıştım. İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti birtakım içtimâ'lar (toplantılar) yapmış, Ayasofya'da mevlit okutmuş, sokaklarda esâmî (isimler) toplayarak cemiyetini takviyeye devam ediyormuş! diye işittikçe taaccüp ve tahayyürde bulunmakla beraber vazife-i resmîyeden fazla zaman bularak etrafiyla tedkiye muvaffak olamıyordum.

Bu cemiyet bir de 'Volkan' isminde gazete çıkarmış birkaç nüshasını okuduğum zaman tedehhüşüm ziyadeleşti. Bu cemiyetin ne gibi adamlar tarafından ve ne gibi makâsıla teşekkül ettiğini ve neticeler verdiğini tedkiksiz bırakmak yaşayacak bir millete yakışmazdı."⁽¹⁶⁾

Hurşid Paşa, ihtilal için teşekkül edilen mahkemede öncelikle herkese, benzer iki sual soruyordu. Birinci sual "Sen de şeriat istemişsin?" ikinci sual ise "İttihâd-ı Muhammedî'ye dâhil misin?"

Bediüzzaman tarafından birinci suale verilen cevap Hurşid Paşa'yı etkilediği gibi ikinci suale verilen cevap dahi Hurşid Paşa'yı etkilemiştir. Zira Hurşid Paşa'nın zihninde şeriat isteyen biri, nasıl şeriata ve kanuna karşı aykırı hareket ederdi? Bir İslâm cemiyeti olan İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'ne iştirak etmemek nasıl olurdu? Bu umumi isim nasıl başkaları tarafından takyid olunurdu?

Bediüzzaman, Hurşid Paşa'nın içinde çıkamadığı bu iki suale Hurşid Paşa'nın hayretini teskin edecek ve Hurşid Paşa'yı etkileyecek tarzda cevap veriyordu. Şöyle ki:

Soru: Sen de şeriat istemişsin?

Cevap: "Şeriatın bir hakikatine bin ruhum olsa feda etmeye hazırım. Zira şeriat, sebep-i saadet ve adalet-i mahz ve fazilettir. Fakat ihtilâlcilerin isteği gibi değil."

Soru: İttihâd-ı Muhammedî'ye dâhil misin?

Cevap: Maaliftihar... En küçük efradındanım; fakat benim tarif ettiğim vecihle... Ve o ittihaddan olmayan kimdir, bana gösteriniz?

İşittim: İttihâd-ı Muhammedî namıyla bir cemiyet teşekkül etmiş. Nihayet derecede korktum ki; bu ism-i mübarekin altında bazılarının bir

15 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 93

16 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 162-163

yanlış hareketi vücuda gelsin. Sonra işittim: Bu ism-i mübareki bazı mübarek zevat -Süheyl Paşa ve Şeyh Sadık gibi- daha basit ve sırf ibadete nakletmişler. Ve o cemiyetten kat'ı alâka ettiler. Ve siyasete karışmayacaklar. Lâkin tekrar korktum, dedim: "Bu isim umumun hakkıdır, tahsis ve tahdid kabul etmez." Ben nasıl ki, yedi cemiyete mensubum. Zira maksatlarını bir gördüm. Kezalik, o ism-i mübareke intisab ettim. Lâkin tarif ettiğim ve dâhil olduğum İttihad-ı Muhammedînin tarifi budur ki:

Şark ve garba ve cenuptan şimale mümted bir silsile-i müteselsile-i nuranî ile merbut bir dairedir. Dâhil olanlar da bu zamanda üç yüz milyondan ziyadedir. Bu ittihadın cihet ve irtibatı, tevhid-i ilâhîdir. Ve peyman ve yemini, imandır. Müntesibleri, "kalûbelâ"dan dâhil umum mü'minlerdir. Defter-i esmaları da levh-i mahfuzdur. Bu ittihadın naşir-i efkârı, umum kütüb-ü İslâmiyedir. Ve yevmiye cerideleri de i'lâ-yı kelimetullahı hedef-i maksad eden umum ceraid-i diniye; kulüp ve encümenleri, mesacid ve medaris ve zevayadır. Merkezi de Haremeyn-i Şerife'dir. Böyle cemiyetin reisi, Fahr-ı Âlem'dir. (asm) Ve mesleği, herkes kendi nefsiyle cihad-ı ekber yani; ahlâk-ı Ahmediye (asm) ile tahalluk ve sünnet-i nebeviyeyi ihya ve başkalarına da muhabbet ile -eğer ızrarı intaç etmezse- nasihat!

Bu ittihadın nizamnamesi, sünnet-i nebeviye; ve kanunnamesi, evamir ve nevahi-i şer'iyedir. Ve kılınçları da, berahin-i katıdır. Zira medenilere galebe çalmak ikna iledir, icbar ile değil. Taharri-i hakikat, muhabbet iledir. Husumet ise, vahşet ve taassuba karşı idi; zaten medeniyet onları tokatlıyor. Hedef ve maksatları da i'lâ-yı kelimetullah'tır.⁽¹⁷⁾

Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanan diğer şahısların akıbetleri ne oldu?

Prens Sabahattin (1878-1948) tevkif edilmiştir. Sabahattin Bey daha sonra "tevkifini icap ettirecek herhangi delil bulun(a)madığı" gerekçesiyle serbest bırakılmış ve Avrupa'ya firar etmiştir.⁽¹⁸⁾

İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif neşriyattan Mizan gazetesi sahibi Mizancı Murat Bey "irtica ve ihtilâl-i askerî" yaratmak ithamıyla önce tevkif edildi. Divân-ı Harb-i Örfî'ye göre, Murat Bey, talebe-i ulumun taleplerini zamanın nezaketini düşünmeden okşayıp onları kıskırtmak ve Mevlânzade Rıfat Bey'e gönderdiği bir kart ile de ilmiye sınıfını tahrik etmeye çalışmakla suçlanmıştır. Netice itibarıyla Murat Bey, muhakeme sonrasında Birinci Divân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet kalebentliğe (hapis) mahkûm edilmiştir.⁽¹⁹⁾

17 Bediüzzaman Said Nursî, Divan-ı Harb-i Örfî, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, Eylül, 2016, s. 52-55

18 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 64, Ayrıca bkz. Yalman, Ahmed Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1882-1922), C.1 yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm Ve Ticaret A.Ş. Yay, İstanbul, 1997 s. 117-118

19 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 67-68, Ayrıca Bkz. Mizancı Mehmed Murad, Tatlı Emeller Acı Hakikatler Yahud Batn-ı Müstakbele Adab-ı Siyasiye Ta'limi, neşr. Tahazade Ömer Faruk, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1330, s. 212-359

*İttihad ve Terakki
Cemiyeti'ne
muhalif
neşriyattan
Mizan gazetesi
sahibi Mizancı
Murat Bey
"irtica ve ihtilâl-i
askerî" yaratmak
ithamıyla önce
tevkif edildi.*

Bediüzzaman Said
Nursî' de Divân-ı
Harb-i Örfî
tarafından beraat
alanlardandır
ancak her nedense
Hurşid Paşa
hatıratından bu
beraat kararına
hiç değinmemiştir.

Derviş Vahdeti Vak'a-i Müessife'nin (üzüntülü olay) hazırlayıcılarından olmak, Ayasofya Meclis-i Mebusan etrafında toplanan asî askerlere iştirak etmek, fesat neşriyatta bulunarak ahaliyi hükûmet aleyhine isyana teşvik etmek ve “şekl-i idâre-i meşrutiyet-i hükûmeti tağyir ve tebdile” girişmekle suçlanarak Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idamla tecziye edilmiş ve cezası infaz edilmiştir.⁽²⁰⁾

Kara Yusuf Paşa, Erzurum isyanının müşevviklerinden olduğu gerekçesiyle ikinci Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idama mahkûm edilmiştir.⁽²¹⁾

İkdam Gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Cevdet Bey ise hakkındaki suçlamalardan beraat etmiştir.⁽²²⁾

Bediüzzaman Said Nursî' de Divân-ı Harb-i Örfî tarafından beraat alanlardandır ancak her nedense Hurşid Paşa hatıratından bu beraat kararına hiç değinmemiştir.

Ancak Bediüzzaman Said Nursî, Emirdağ Lâhikası'da bu mahkemede ki beraat hükmünü çok başka bir sebebe bağlamıştır: “31 Mart hâdisesinde Hareket Ordusunun Başkumandanı Mahmud Şevket Paşa bana karşı fazla hiddetli iken ve Divan-ı Harb-i Örfî'de beni muhakeme ettikleri gün, on beş adam karşımda darağacında asılı bir vaziyette Divan-ı Harb-i Örfî Reisi Hurşid Paşa benden sordu: ‘Sen şeriatı istedin mi? İşte şeriatı isteyenler böyle asılırlar.’ Ben de ‘Şeriatın bir meselesine bin ruhum olsa feda ederim’ dediğim halde ve beni mahkûm etmeye pek çok esbap –muhiblerin iftiralarıyla– varken, benim müstesna bir surette müttefikan berâatime karar vermeleri”⁽²³⁾ni Risâle-i Nur'un, ileride kahraman şakirtlerin şahs-ı mânevîsinin harika bir kuvveti ve Risâle-i Nur'un parlak bir kerameti olarak yorumlamıştır.

Hurşit Paşa'nın geride bıraktığı eserlere bakılırsa bunlardan “Saray Hatıraları”nı 22 Mayıs 1914'te, “Kabine Hatıraları”nı 9 Kasım 1914'te ve “31 Mart 1325 İhtilali'nin Tarihçesi” adlı eserini ise 24 Aralık 1914'te tamamlamıştır. Hurşit Paşa bu hatıraları, emekliliğinin ilk yıllarında yani hadiselerin üzerinden uzun yıllar geçmeden kaleme almış, ancak hatıralarını sağlığında yayınlamaktan imtina etmiştir. Bunun gerekçesini de kabine hatıralarını 1917 senesinde tekraren gözden geçirdikten sonra fihristin arkasına yazdığı notta açık bir şekilde ifade etmektedir. Paşa'nın hatıralarını yayınlamama gerekçesi şöyledir:

“Hâtıratımı bu zamanda yeniden okudum. Evvelce yazdıklarım-dan rücu bir sebep göremedim. Ancak bir hayli zevatın isimleri geçiyor. Tab'ı halinde bunlardan itirazlar vukuu ile aramızda münakaşa açılması

20 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 66.

21 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 66

22 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 70

23 Bediüzzaman Said Nursî, Emirdağ Lahikası, Yeni Asya Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, Kasım, 2016 189. Mektup s. 283-284

muhtemeldir. Ben ise artık münakaşa fikrinden uzaktayım. Bu zevata karşı garezim de yoktur. Binaenaleyh hâtıratımı hayatımda tabettirmekten- se haliyle hıfzı ile ruzigâra terki daha muvafıktır. Yırtıp atmak da mümkün ise de bir kere yazılmış, hususiyle tab'ıyla tarihe ufacak bir hizmet olacağı memuldür.”⁽²⁴⁾

Hurşit Paşa son derece titiz ve dikkatli bir kişiliktir. Nitekim hatıralarında, özellikle de 31 Mart 1325 ihtilalini ele aldığı hatıratında, hadiselerin künhüne vakıf olduğunu göstermektedir. Hayat Tarih Mecmuası'nda Hurşit Paşa tanıtılırken seciyesi hakkında şu ifadeler yer verilmektedir:

“Kendisi topçu feriki (korgeneral) idi; son derece namuslu ve titiz bir adamdı. Derin ve yerinde düşünceleri olduğu, ancak bunları tatbik edemediği, incelediğimiz hatıralarından ve mektuplarından ve sair evrakından anlaşılmalıdır.”⁽²⁵⁾

Hurşit Paşa, Sultan Mehmet Reşat'ın Ser-yaverliğini yaptığı dönemde (1909-1911), Mabeyn Başkâtipliği vazifesini icra eden Halit Ziya Bey ile teşrik-i mesai eylemiştir. Mesai arkadaşı Halit Ziya Bey'in Hurşit Paşa hakkındaki değerlendirilmesi şu şekildedir:

“Hurşid Paşa pek metin ve temiz ahlak sahibi, şahsan sevimli, güler yüzlü ve canı isterse kendisine mahsus ve biraz çerkes çişnisiyle karışık şivesi ile konuşurken konuşmada usta denecek kadar iyi söz söyleyen bir zât idi. O bize hatıralarından bahseder, mesela divan-ı harb reisliğindeki intibalarını anlatır...”⁽²⁶⁾

Namuslu ve titiz biri olan Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali'nin Tarihçesi adlı eserinde Divân-ı Harb-i Örfî Savunmasıyla âdetla destanlaşmış ve motifleşmiş olan Bediüzzaman Said Nursî hakkında herhangi bir yorum yapmaması hayret vericidir. Paşa, bu hatıratında İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Azâsından Bediüzzaman Said-i Kürdi⁽²⁷⁾ ifadesiyle ona ait sadece “Sadâ-yı Vicdân”, “Cemiyetlere İhtâr-ı Mühim”, “Asâkir-e Hitap” adlı makalelere yer vermiştir. Bediüzzaman hakkında söz konusu hatıratta ayrıca bir malumata rastlanılmamıştır ve herhangi bir olumlu/olumsuz değerlendirme sarfi nazar edilmemiştir.

Son olarak Cumhuriyet döneminde herhangi bir şekilde kendisinden istifade edilmeyen, vezaife verilmeyen ve tekaüt hayatı yaşayan Hurşid Paşa, Adnan Önelçin'in “Nutuk'un İçinden” adlı eserinde verdiği bilgiye

24 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 36; Ayrıca Bkz. “Hurşid Paşa'nın Kabine Hatıraları”, Hayat Haftalık Mecmuası, C. I, S. 1, s. 14-15

25 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 37

26 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 37; Ayrıca Bkz. Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, İnkılap ve Aka Yay, İstanbul 1965, s. 211; Halit Ziya Bey, Hurşid Paşa hakkında fevkalâde olumlu bir anlatım yapmaktadır. Lakin Hurşit Paşa'nın, Başkâtip Halit Ziya Bey hakkındaki değerlendirmeleri tamamen olumsuzdur. Paşa, Halit Ziya Bey'i Saray'da tahakküm etmekle itham etmektedir.

27 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 171-173

Hurşit Paşa son derece titiz ve dikkatli bir kişiliktir. Nitekim hatıralarında, özellikle de 31 Mart 1325 ihtilalini ele aldığı hatıratında, hadiselerin künhüne vakıf olduğunu göstermektedir.

---

göre 1934'te İstanbul'da vefat etmiş ve Sahrayıcedid mezarlığına defnedilmiştir.⁽²⁸⁾

Kaynaklar

1. Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları
2. Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları, Hayat Haftalık Mecmua, c.I, s. 1, (1 Ocak 1964); Adnan Önelçin, Nutuk'un İçinden, İstanbul 1981, s. 92
3. Hurşit Paşa'nın Saray Hatıraları, Hayat Tarih Mecmuası (1965)
4. Bediüzzaman Said Nursî, Divan-ı Harb-i Örfî, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, Eylül, 2016, s. 38,52-55
5. Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul 1965, s. 211
6. Bediüzzaman Said Nursî, Emirdağ Lahikası, Yeni Asya Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, Kasım, 2016 189. Mektup s. 283-284
7. Atilla Yılmaz, Divân-ı Harb-i Örfî Savunması, Yeni Asya Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, Mayıs 2013

---

28 Dr. Hasan Ali Polat, Hurşid Paşa, 31 Mart 1325 İhtilali Tarihçesi, 1. Baskı 2019, Yarın Yayınları s. 35; Ayrıca Bkz. Adnan Önelçin Nutuk'un İçinden, İstanbul 1981, s. 92